

أثر اللغة العربية على بنية الاقتباس والاصطناع الشعري في الادب العبري الوسيط

م.م. ندى ابراهيم خليل الراوي
قسم البحث والتطوير
وزارة التعليم العالي والبحث العلمي
nadasny@gmail.com

الخلاصة:

تهدف هذه الدراسة الى توضيح دور اللغة العربية في تطور اللغة العبرية والادب اليهودي بشكل عام في الاندلس، والمؤثرات اللغوية العربية في الشعر اليهودي في الاندلس، ولا سيما من ناحية البحور الشعرية، واقتباس الصور والافكار الشعرية من الشعر العربي التي ضمّنها الشعراء اليهود في اشعارهم في الاندلس، والمفردات العربية التي دخلت اللغة العبرية. فضلاً عن هذا فقد القى البحث الضوء على التسامح العربي الذي تمتع به اهل الذمة من اليهود والمسيحيين تحت حكم الاسلام في الاندلس، ودور اللغة العربية في اثراء ادب الاقليات.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية، اللغة العبرية، الشعر، الادب العبري الوسيط، الاندلس .

The Effect of Arabic Language on the Structure of Quotation and Poetic Synthesis in Hebrew Medieval Literature

Assist. Lect. Nada Ibrahim Khalil
Research of development/ Ministry of Higher
Education and Scientific Studies
nadasny@gmail.com

Abstract

This study aims at clarifying the role of the Arabic language in the development of Hebrew and Jewish literature in general in Andalusia, the influences of the Arabic language in Jewish poetry in Andalusia, especially on the poetic grounds, and the quotation of images and poetic ideas from Arabic poetry, And Arabic vocabulary that entered the Hebrew language. In addition, the research sheds light on the Arab tolerance enjoyed by the Jews and Christians under the rule of Islam in Andalusia, and the role of the Arabic language in enriching the literature of minorities.

Key words: Arabic Language, Hebrew Language, poetry, Medieval Hebrew Literature, Andalusia.

مبוא

מתוך הקבוע בקרב המתמידים בקרב חוקרים ומשקיפים ערבים, השפה הערבית והעברית שייכות למשפחה לשונית אחת, הן בנויה של השפה השמית הקדומה, שנחלקה לשפות שמית צפון-מזרחית, נכללה את האכדים. אשר צמחה לשתי שפות, האשורית והבבלית, ושפות שמית-מערבית, שכללה כנענית, ההסתעף ממנה עברית, מואבית, פניקית ואוגריתית. וארמית, הסתעף ממנה ארמית מזרחית וארמית מערבית. השפות השמיות הדרומיות היו ערבית וחבשית.¹

השפות הערביות והעברית הן ממוצא לשוני אחד, השפה הסמנטית העתיקה המדוברת על ידי תושבי חצי האי ערב. לכן, הם דומים מאוד במונחים של ווקאלי, דקדוקי, מורפולוגי, נגזרים. לדמיון זה היה תפקיד חשוב ביחסי ההשפעה בין שתי השפות, ולכן היה קל להעביר רבות מן המלים, הדימויים והביטויים לעברית, לא רק באנדלוסיה, אלא גם בזמנים המודרניים.

לשפה הערבית היה מקום חשוב באנדלוסיה במאות השנים שבהן שלטו הערבים בארץ. זאת משום שהם הפכו הערבית לשפה הרשמית לאחר הכיבוש. אלה שרצו להתקרב לשליטים ולפקידים, או להצטרף למשרה ממשלתית, נאלצו ללמוד ולקרוא ולכתוב, והמקורות וההתייחסויות חשפו את המידה שבה נוצרים ויהודים היו להוטים ללמוד ערבית.

בהקשר זה אנו מצטטים טקסט מפורסם שכתב אלוארו קורטובי, "דאגה, נוצרים שכחו את שפתם, אפילו לינדר מצא בין אלפים יכול לכתוב בסגנון פשוט ספר לחבר שלו, בעוד רבים מאוד יכולים לבטא את עצמם הם קראו את שיריהם של הערבים ואת ספרי הפרשנויות הדתיות האיסלאמיות, לא לתקוף אותם, אלא כדי ללמוד את השפות של הלשון הערבית, ורבים מהם היו מעורבים בתחרות המוסלמים בשליטה שפה ערבית.²

גורמים התורמים:

למעשה, מספר גורמים תרמו להשפעת השפה העברית בערבית באנדלוסיה, והחשובים שבהם הם:

1. חיים תחת כנפי הערבים

לאחר אישורו של אלוהים לערבים לפתוח את ארץ אנדלוסיה, ולאחר קרב ואדי לאקה, שהתקיים בין צבאות המוסלמים בראשות טארק בן זיאד לבין צבאות מלך הגותים, בחודש רמדאן 28 ביום (19 ביולי 711)³, ואת נפילה רצופה של ערים אנדלוס אחד אחד, עד שהכיבוש הושג, והם הצליחו להציל את הארץ ואת העבדים מעוול השליטים הרודנים הנוצריים. אחרי שהערבים המנצחים הקימו את רגליהם בארץ החדשה הזאת, הם החלו לשים לב לבנייה מחדש ולארגון של החברה הערבית מבפנים, והמשיכו לבנות ציוויליזציה שהיא אחת הציוויליזציות הגדולות של הערבים והמוסלמים. לאורך הדורות.

מבחינה היסטורית ברור היה כי היהודים חיו באנדלוסיה יחד עם הערבים וכי קיומם המשותף נמשך מאות שנים, שהשתרע מהכיבוש האסלאמי ב-92' עד שגורשו יחדיו מאנדלוסיה ב-897 (מאוחר) בשנת 1491 או בתחילת 1492)⁴.

2. התנאים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים של היהודים באנדלוסיה השתפרו תחת השלטון האסלאמי:

מי שמדפדף את ספרי ההיסטוריה שדיברו על מעמדה של החברה האנדלוסית לאחר הכיבוש האסלאמי לא יפתע לגלות כי שליטי הכובש הערבי התייחסו היטב ליהודים ולנוצרים, וקהילותיהם זכו לחופש מלא⁵, הם שוחררו מהמגבלות המוטלות עליהם בכל התנאים החברתיים, האישיים, הכלכליים והדתיים שלהם⁶, הם החזירו את רכושם אשר הוחרמה, כבודם, שהיה

مبوضب، זה היה טבעי עבור אלה ואחרים כדי להסתכל בסיפוק על הדת האיסלאמית המוחזקים על ידי הערבים הכובשים^٧. באקלים זה של סובלנות ובדגל האסלאם חיו היהודים יחד עם הכובש המוסלמים، ונהנו מחוויית הכיבוש הפתוח הזה، ומספרם הולך וגדל، ומחר הם יכולים לעבור מעיר אנדלוסיה למשנהו، לאחר שמקום מגוריהם זוהה במקומות מסוימים בעבר^٨. הקהילה היהודית גדלה תחת שלטון האסלאם، והיהודים הרגישו בטוחים ובטוחים. הם חיו את חייהם בחופש מלא، התאמנו את טקסי הדת שלהם במלואם، והשתתפו בהרחבה בתחום הכספים והמסחר، לאחר שהורידו את המיסים הגבוהים שהוטלו עליהם על ידי השליטים הנוצרים^٩.

דיבר על מצב היהודים באנדלוסיה ואמר: "אנדלוסוס היה הוועד היהודי בימי הביניים، חלקם הגיעו לכמות המשרד، וראו בהם מוסלמים מסתכלים על האחים، עד שאנדלוסיה הפכה לבית הגידול של היהודים"^{١٠}.

על פי החיים החברתיים והתרבותיים של הקהילה היהודית באנדלוסיה، ידוע שהלשון העברית פורחת וגדולה באדמה הפורייה הזאת، באקלים המוסלמי המתון הזה، ועץ העצים היהודיים יישא פרי בכל עת באישור אדוניו. תחילתה של הופעת שכבות של משוררים יהודים שהתעמקו בתרבות העברית، וקראה את אמהות הספרים הספרותיים ואת התרגום של יצירות מופת רבות של אמנויות שונות. מאמצע המאה ה-10 ועד סוף המאה ה-15 לספירה، הספרות היהודית הייתה עדה לצמיחתה، בגרותה ושגשוגה על פי החיים החברתיים והתרבותיים של הקהילה היהודית באנדלוסיה. מן הידוע שהלשון העברית פורחת וגדלה באדמה הפורייה הזאת، באקלים המוסלמי המתון הזה، ועץ העצים היהודיים יישא פרי בכל עת באישור אדוניו. תחילתה של הופעת שכבות של משוררים יהודים שהתעמקו בתרבות העברית، וקראה את אמהות הספרים הספרותיים ואת התרגום של יצירות מופת רבות של אמנויות שונות. מאמצע המאה ה-10 ועד סוף המאה ה-15 לספירה، הספרות היהודית הייתה עדה לצמיחתה، בגרותה ושגשוגה.

כך הפכה השפה הערבית לשפת המודרניות והכתיבה בקרב הציבור היהודי، והיא היתה מיוצגת בכמה היבטים של פעילות ספרותית:

א- מחבר הספרים:

חבר היהודים רב אמהות ספריהם הספרותיים והפילוסופיים- בערבית، וקטפה (שיפור הדימוי העצמי)، ומזרקה של החיים، שנכתבה על ידי אבו איוב סולימאן בן יחיא בערבית. אבו הרון משה בן עזרא כתבו את ספרו החשוב (אלמחצ'רה ואלמוד'אכרה) ואת הספר (הגן). וכן על ידי הספר אבו אלחסן אלווי (טענה וראיות בתמיכת הדת הנכנע)، בנוסף הפילוסופיה הדתית היהודית، שתחילתה במאה העשירית לספירה ואילך נכתב בעיקר בערבית^{١١}.

ב- תרגום

בנוסף על תחביר ספרים-הסופרים היהודים תרגמו רבות מן הספרות הערבית לעברית، כמקאמאת אלהרירי מתורגם על ידי יהודה בן סולימאן אלהרירי לתוך עברית שנת 1205 לספירה، ואת רסאלת חי בן יקזאן של אבן סינא שתורגם על ידי אבן צילה לתוך עברית ופורסם התרגום שלו בברלין שנת 1886، ואלף על גישתה אברהם בן עזרא את קטעו המפורסם (חי בן מקיץ). והמפורסמים בתחום התרגום של משפחות ספציפיות، לקחו על עצמם את האחריות של תרגום מספר ספרות ערבית לעברית، ומשפחות אלה הם משפחת (תבון)، אשר תירגמה את הספר (מזכירות ואמונות) של סעדיה גאון، וספר (חובות הלבבות) של בחיה בו פקודה، וספר (מורה נבוכים) של הרמב"ם.^(١٢)

ג- מערכת שירה

לא זו בלבד, שהיהודים שולטים בשפה הערבית על המחבר ועל התרגום, אלא מעבר לכן למערכות השירה, פסוקים אלה מצוטטים ונמסרו על ידי בן סעיד על לשון ישמעאל בן נגילה (שמואל הנגיד), אשר אומר בה :

נעדר מן הראייה שלי לא נעלם	מן המוח שלי רפקא על הליהוק
התנהגותו בממד סלווה	וכספו נשאל רק על ידי קרבה
הצטלמתי בלבי ולא נעלם	ממראה רעיון האהבה
מה שהניע את החזון של מי עדיין	מועבר מצד אחד אל הלב ⁽¹³⁾ .

נדבר על השפעתה של השפה הערבית בשירת יהודי אנדלוסיה, כדוגמא הטובה ביותר הממחישה את האפקט הזה.

השפעת השפה הערבית בשפה של משוררים אנדלוסים:

הערבית מאופיינת בשיטה הפואטית העשירה שלה, ששירתה היא אחת מתכונותיה החשובות, המאופיינת באופי מוסיקלי וקצב ייחודי. ואנשי השירה הערבית שהשפיעו על כל שורה התקרבו אליה, והוא הוטרד. ד"ר שוקי דייף העיר על כך באמרו: "לשון של שפות עתיקות לא ידעה את כל הסדר המדויק של השירה ומקצביה, ואת המסקנה של המקצבים האלה על ידי חרוזים, ואולי זו הסיבה החשובה ביותר שהשירה הערבית זכתה בכל שורה לאחר הכיבוש האסלאמי⁽¹⁴⁾."

היהודים ידעו את מעמדה ומשמעותה של השפה הערבית וזכו לשבחים על ידי שני אנשי ספרות יהודים בולטים בימי הביניים: אבו חרון, משה בן עזרא, ויהודה אלחריזי. אבן עזרא אמר בספרו "אל-מחאזה" ו"אל-מזרה": "שירתם של הערבים מודפסת, ויש לי אחרים מודפסים, הערבים נתנו להם את ההצהרה והכינו אותם לטפל בחוכמת הלשון.⁽¹⁵⁾"

אל-חריזי אמר בספרו "תחכמוני": "דעו שירה נפלאה מלאת יצירות מופת ודברי ערך הוא רכושם של הערבים בתחילה, הם הצטיינו במערכות שלה, ונשקל על ידי מאזן הכנות, והכניס אותו למקומו והקים את ביתו, הוא גם אמר: "רבים מבני עמנו חיו עם הערבים בארצם, ונהגו לדבר את שפתם, ושילובם איתם למד את עבודת השירה"⁽¹⁶⁾.

מאז אמצע המאה העשירית, החלו המשוררים היהודים להשאיל את שיריהם על פי המשקל הערבי, לאחר שדונש בן ברט (920-990) חזר מעיראק⁽¹⁷⁾, שם קיבל את מדעי השפה והספרות הערבית, ואת כוונת קורדובה, וקרא למשוררים היהודים להשתמש בים של השירה הערבית במערכות שיריהם, ויזם את ההלוואה של השירים העבריים הראשונים המשוקללים⁽¹⁸⁾.

על אף התנגדותם של כמה משוררים יהודיים לשיטת דונש בשימוש בשירה הערבית, וראתה שהיא פוגעת בשפה העברית, אך עד מהרה התרשמו המשוררים היהודים מן ההתחדשות הזאת, ועקבו אחרי ההשפעה, ומאז ומשוררי האנדלוסיה היהודיים משווים את שירתם בים הערבי, היהודי באנדלוסיה ידוע כעת השיר הפך מורכב מספר בתים, הבית האחד היה מחולק אל שני צלעים, משוררים יהודים השיקו את הקצב הפואטי:

مِنْشَقْل (وزن) ، وعلى البيت الشعري: بيت ، وعلى المصراع دَلَّت ، وعلى القفل سَوَّجَر، وسموا الشطر الواحد دَلَّةً ، والتفعيلة عَمُود ، وعرفوا التفعيلات القصيرة والطويلة، وأطلقوا مسميات للبحور العربية، فسموا الهزج: مَرْنِيْن ، والوافر: مَرَجَة ، والكامل: نَشَلَم ، والسريع: مَهِير ، والرمل: قَلُوع ، والخفيف: قَل ، والمجتث: قَطُوع ، والمتقارب: مَتَقَرَّب ، والمتدارك: مَنَشَقْ ، والطويل: أَرُود ، والبسيط: مَتَفَشِط ، والمديد: مَتَمُودَد⁽¹⁹⁾.

מבנה הציטוט וסינתזה פואטית בספרות העברית בימי הביניים

ישנן עדויות רבות למשוררי היהודים, המראים את השפעתם על הספרות הערבית, בין אם מתוך ציטוט ישיר מן השירה הערבית, ובין אם על-ידי סינתזה של כמה מן הרעיונות וההבעות של השירה הערבית בשירה היהודית האנדלוסית, כדלקמן:

א. ציטוט ישיר

כאשר סופרים יהודים מתרשמים משירה ערבית, הם לא מוצאים אמברגו בציטוט מה שהם רוצים, ואם הם מעבירים חלקים שלמים, ומבטיחים את השירה שלהם. כמו אבו אל-טייב אל-מוטנבי, מגדולי המשוררים הערבים, ואחד שהפך את המשוררים היהודים לשיריהם, ומה קרה בלשונו בבית המפורסם הזה, שהוא אומר:

ذو العقل يشقى في النعيم بعقله وأخو الجهالة في الشقاوة ينعم.

המשורר היהודי שמואל ציטט את הניצול מבית אלמותנבי:

מִלֵּא חֲכָמָה מִלֵּא תוֹגָה בְּחַיִּיו וְיִתְעָה אִישׁ כָּסִיל תַּמִּיד בְּגִילּוֹ
(ذو العقل يشقى في حياته والجاهل ينعم دائماً في شقاوته)²⁰.

של אלמותנבי עוד בית, שבו הוא מוגזם, כפי שאמר:
كفى بجسمي نحولاً أنني رجل لولا مخاطبتي إياك لم ترني

כאשר המשורר היהודי האנדלוסי סוליימן בן ג'יבירול חתם על הגזמה שאמר אלמותנבי הוא ירה אותה, כפי שירה, הוא אמר:

וְדַקּוֹתַי עָדִי לֹא תַחֲזֹנֵנִי בְּעֵינַיִם אֶכֶּל בְּמַחְשָׁבוֹת
(ونحلت حتى لا تروني بالعين وإنما بالاستنباط)²¹.

ב. רעיונות ערביים בשירת יהודי אנדלוסיה:

יש דוגמאות לרבים מהרעיונות והביטויים הערביים שנטעו בהם משוררים יהודים, כולל המשוררים:

(יונה בוכה):

היונים מאופיינות בצלילי הקול שלהן, אשר מהססים בדרך אחת, אשר ידוע בכו יונים, השמחה הזאת מובנת כמו בוכה לפעמים, ושהוא שר לפעמים, זה תלוי, כמובן, במצב רוחו ובמצב רוחו של המשורר, ואשר הזכיר את היונה, בנו של קדוש מעונה, שאמר:

وَقُلْتُ لَصَدَاحِ الْحَمَامِ وَقَدْ بَكَى عَلَى الْغَصْنِ الْفَا وَالْدموع تجود
ألا أيها الباكي على من تحبّه كلانا معنى بالخلاء فريد²².

ושלמה בן גבירול, אדם שחי עני, עני, ותמיד התלונן, בכה יותר מדי, וכאן השתעל יונה בוכה, הוא אומר:

יִוְנָה עָלַי אֲמִיר תִּקְוִינִי עָלַי פְּרוּד אַחֲזִתָּה אֲשֶׁר נִדְּדָה , וְיִתְהַמָּה כְּהִמְיָתִי
(وحمامة على غصن تنوح لفراق أليفها الذي رحل ، وتبكي كبكائي)²³.

(מאהבים וכוכבים) :

האהבים מתלוננים על המשוררים, מחסור בשינה, והם חותכים את שעות הלילה סהרין, בזהב בעיניהם בכבד השמים, הם מוקפים בדמיון בעולם הכוכבים, אם יש עדר כבשים, והירח ידאג להם, ולפעמים מוצאים עצמם רועים, והם אומרים :

سهرت بها أرعى النجوم وأنجما طوالع للراعين غير أوافل

משוררים יהודים מצטטים את הרעיון, והם קוראים לזה שירה, שמואל הנגיד אמר: והמשיל פסילים בליל וסער פרוצה ונהל עדרים עדרים (ושبه النجوم والقمر ليلاً براع يرعى قطعان قطعان) (24).

שלמה בן גבירול הוא הכין לעצמו רועה כשאמר:

ושם אל פוככו עמי , פאלו
אני רועה והמה העדרים
(ووضع الله نجومه معي , كائني
الراعي وهي القطعان) (25).

ג. ביטויים ערביים בשירת יהודי אנדלוסיה :

המשוררים היהודים באנדלוסיה מרבים להזדקק לשימוש כמה אוצר מילים בערבית, אז הם לקחו אותו משמעות, המילים בערבית בשירתו של יהודי אנדלוסיה. אולי השאלה שעולה כאן היא: מה עשה המשוררים היהודים - מי נוטים באופן טבעי לשמור על טהרת השפה שלהם, קדושתם בעיניהם - במלותיו כפי שהם בערבית? התשובה לשאלה זו היא כדלקמן:

השפה הערבית אינה חדלה לשמש, או כשפה מודרנית או כשפה של כתיבה בכתב, וכי הערבים שמרו אותה, וכל זמן פתחה אותו לפגר ההתפתחויות התרבותיות והסטוריות סביבם. והגדיל אותם שדבקו בו, ואת חרדה שזה בשפת הקוראן, ואת הסונה של הנביא הריחני, הם הבינו כי ההישרדות שלהם מותנה בהישרדות שלהם, ואת ההתקדמות תלויה מידת יכל לתקשר ולהמשיך. בעוד שפה העברית לתקופות של חולשה, ויש לה פעמים רבות כבר לא בשימוש כשפה מודרנית, גם אם היהודים ניסו לשמור אותה כשפה של כותב וכותב לפעמים. לכן, העברית מוגבלת במשמעות דבריה, גרועה באוצר המילים שלה בהשוואה לערבית. לפיכך, הוגה ומשוררים יהודים הבינו כי המילים הוא בהשאלה הערבית לאפשר להם להביע המשמעויות שלהם נטיות אינטלקטואליות. אשר העברית לא יכלה תמיד לפגוש (26).

חלק מהמילים הערביות זכו להעדיף על ידי המשוררים היהודים, שהביאו אותם להעברתם לשפתם כפי שהם, ולתרגם אותם לעברית בפעם אחרת (27). מכיוון שהשפות שזורים זו בזו, אנו מכירים בכך שקשה להכיר בכך שמונח זה נגזר משפה זו או אחרת, בשל מספר שיקולים היסטוריים, דקדוקיים, מורפולוגיים וסמנטיים שיש לקחת בחשבון. עם זאת, אנו יכולים לטעון כי המונחים הבאים הם ערבית, או לפחות השמלה הערבית שחוקה לפני שהיא מושאל על ידי המשוררים היהודיים בספרות שלהם, ואנחנו מעודדים שאנחנו לא מוצאים את זה בשימוש במקורות השפה העברית העתיקה, במיוחד ספרי התנ"ך וספרים דתיים. השפה העברית השתמשה במילים אחרות כדי להוביל את אותה משמעות או משמעות אחרת הקרובה אליה. יהודי אחד מעריך זאת כמעט שמונים מלים עבריות נכנסו לעברית באנדלוסיה (28), ניתן לחלק את אוצר המילים בשפה הערבית אשר הועברו לשירה היהודית לשני חלקים:

ראשון: אוצר המילים המצוטטים ישירות, במילה

רביע : רביעה , השימוש הנפוץ בעברית אָבִיב .
 قدح : אֶקְדָּחָה , השימוש הנפוץ בעברית כּוּס או גְּבִיעַ במשמעות (כּאֵס) .
 דִּין : דִּין , השימוש הנפוץ דֵּת .
 נומ : נומ , השימוש הנפוץ נִשְׁנָה .
 שֹׁהַד : שֹׁהַד , השימוש הנפוץ עֵד .
 אִחְמַר : אִחְמַר , השימוש הנפוץ הָאָדִים .
 חֵל : חֵל , השימוש הנפוץ עֵבֶר .

שנית: אוצר המילים ששימשו בשירה היהודית במובן ערבי חדש, שלא הכיר אותו

طبي : צָבִי (صبی جميل) .
 طيبة : צִבְיָה (صيبة جميلة) .
 فلك : פִּלְקָה (היתה במשמעות منطقة , مقاطعة , مغزل , عصا . אחר כך נשתמשה במשמעות فلك أو جرم سماوي) .
 جسم : גִּשְׁם (היתה במשמעות مطر , אחר כך נשתמשה במשמעות مادة أو جسم) .
 فرق : פִּרְק (היתה במשמעות أفرغ , حطم , كسر . אחר כך נשתמשה במשמעות فرّق , فصل) .

המסקנות

- ארץ אנדלוסיה היפה שהתפתחה בכל המובנים בתקופת שלטון הערבים עליה והעניקה ליושביה שפעת עשר וחיי רוחה . פעלה הרבה להמשכת התפתחה השירה העברית . כל זה השביע כמובן גם על היהודים אשר ישבו יחד בשלוה בקרב הערבים , ויתחרו אתם בכל ענפי המדע והשירה . התפתחה בארץ זו גם בקרב היהודים ספרות חדשה רבת ענפים , ספרות חיח ורעננה .
 - פתחה השירה שעריה לתכנים חדשים ולצורות חדשות , ככל אשר מצאו לפנייהם בספרות הערבית אשר בה .
 - בין השפה הערבית והעברית , היה ענין ההשפעה רבה יותר מאשר בלשונות אחרות, בהיות שתי השפות האלה אחיות בגזע וקרובות מאד גם באוצר מליהן וגם בצורת דקדוקן. השויון שביניהן הקל מאד את העברת הענינים והתאמתם משפה אחת לשפה השניה.
 - החקוי מצד העברית לערבית נעשה לא במקרה ובלא-יודעים , כי אם בכונה ברורה מראש ובמחשבה תחלה. יהודי אנדלוסיה האמינו אמונה שלמה כי בנוגע לשירה עולים הערבים על כל יתר בני האדם. ולכן יש לחקות את דרכיהם במליצה.
 - אלה הם הדברים המובעים והקובעים חותמה של השפה הערבית על העברית בתקופה זו . ועל אלה יש להוסיף גם את ענין התכנים החדשים שהכניסו המשוררים האלה בכלל אל אוצר השירה העברית בהשפעת שירת אחותה ערבית, ובצרפנו את כל הדברים האלה יחד תצא לפנינו התמונה בשלמותה

الهوامش:

- ^١ أبراهيم ابن - شوشن : המלון העברי המרוכז, מהדורה מורחבת ומעודכנת , קרית - ספר , ירושלים , 1987 , עמ' 911.
- ^٢ آنخل جونثالث بالنثيا : تاريخ الفكر الأندلسي , ترجمة د. حسين مؤنس , القاهرة , د. ن. , ١٩٥٥ , ص ٤٨٥ - ٤٨٦ .
- ^٣ شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب النويري : نهاية الأرب في فنون الأدب , تحقيق د. حسين نصار , ومراجعة د. عبد العزيز الأهواني , الهيئة المصرية العامة للكتاب , القاهرة , ١٩٨٣ , الجزء الرابع والعشرون , ص ٤٠ .
- ^٤ דן פגיס : חידוש ומסורת בשירת החול העברית , ספרד ואיטליה , כתר , ירושלים , בע"מ 1976 , עמ' 41 .
انظر أيضا : د. عبد الرحمن علي الحجي : التاريخ الأندلسي من الفتح الإسلامي حتى سقوط غرناطة , دار الإصلاح بالقاهرة , ١٩٨٣ , ص ٥١٥ .
- ^٥ محمد كرد علي : غابر الأندلس وحاضرها , المطبعة الرحمانية بمصر , ١٩٢٣ , ص ٣٨ .
- ^٦ د. لطفي عبد البديع : الإسلام في أسبانيا , مكتبة النهضة المصرية بالقاهرة , ١٩٥٨ , ص ٣٣ .
- ^٧ ניר שוחט : סיפורה של גולה - פרקים בתולדות יהדות בבל לדורותיה , משרד החינוך והתרבות , המרכז לשילוב מורשת המזרח , ירושלים , 1981 , עמ' 41 .
- ^٨ א. אשתור : קורות היהודים בספרד המוסלמית , קרית - ספר , ירושלים , עמ' 82.
- ^٩ ח.ה. בן ששון : פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים , עם עובד , עמ' 90.
- ^{١٠} د. حسين مؤنس : فجر الأندلس - دراسة في تاريخ الأندلس من الفتح الإسلامي إلى قيام الدولة الأموية (٧١١ - ٧٥٦ م) , الشركة العربية للطباعة والنشر , القاهرة , ١٩٥٩ , ص ٥٢٣ .
- ^{١١} أبراهيم شטאל : שירת ישראל בספרד , הוצאת הקיבוץ המאוחד , משרד החינוך והתרבות , המחלקה לתרבות תורנית , 1974 , עמ' 78 .
- ^{١٢} מרדכי וורמברנד ובצלאל ס. רות : עם ישראל תולדות 4000 שנה , מסדה , עמ' 158 .
- ^{١٣} أبو الحسن علي بن موسي بن سعيد الأندلسي : المغرب في حلي المغرب , حققه وعلق عليه د. شوقي ضيف , دار المعارف , الطبعة الثالثة , المجلد الثاني , ص ١١٤ .
- ^{١٤} د. شوقي ضيف : في النقد الأدبي , دار المعارف , الطبعة السادسة , ١٩٨١ , ص ١٠٢ .
- ^{١٥} أبراهيم שלמה הלکין : ספר העיונים והדיונים , תרגום עברי לספר אל מחאצרה ואל מדאכרה , לר' משה בן יעקב אבן עזרא , מקיצי נרדמים , ירושלים 1975 , עמ' 28 .
- ^{١٦} د. شعبان محمد سلام : أثر البلاغة العربية في الشعر العبري - سلسلة الأدب المقارن - الجزء الثاني , القاهرة , ص ج .
- ^{١٧} דוד ילין : תורת השירה העברית הספרדית , מהדורה שלישית , מאגנס , ירושלים , 1978 , עמ' 16 .
- ^{١٨} א. מ. הברמן : תולדות הפיוט והשירה , ארץ ישראל , בבל , ספרד ושלוחות השירה הספרדית , מסדה , רמת - גן , 148 . (3) דוד ילין : תורת השירה העברית הספרדית , עמ' 269 .
- ^{١٩} د. شعبان محمد سلام : الأثر العربي في الشعر العبري { الجزء الأول } في البحور والأوزان , القاهرة , ١٩٨١ , ص ١١٣ .
- ^{٢٠} سليم شعشوع : العصر الذهبي (صفحات من التعاون اليهودي العربي في الأندلس) , تل أبيب , ١٩٧٩ , ص ١٣١ .
- ^{٢١} דוד ילין : תורת השירה העברית הספרדית , עמ' 266 .
- ^{٢٢} ديوان بن شهيد : جمعه وحققه يعقوب زكي , وراجعه د. محمود علي مكي , دار الكاتب للطباعة والنشر , القاهرة , ص ٩٩ .
- ^{٢٣} דוד ילין : תורת השירה העברית הספרדית , עמ' 25 .
- ^{٢٤} دیوان שמואל הנגיד (בן תהלים) : מתקן ע"י כתבי יד ודפוסים ראשונים , ע"י דב ירדן , ירושלים , 1966 , עמ' 115 .
- ^{٢٥} דוד ילין : תורת השירה העברית הספרדית , עמ' 35 .
- ^{٢٦} د. رشاد الشامي : تطور وخصائص اللغة العبرية القديمة , الوسيطة , والحديثة - مكتبة سعيد رأفت , القاهرة , ١٩٧٨ , ص ٧١ .
- ^{٢٧} د. شعبان محمد سلام : الصور والأفكار الشعرية العربية في الشعر العبري الأندلسي , القاهرة , د. ن. ١٩٨٦ , ص ١٤٥ .
- ^{٢٨} בנימין קלר : מחקרים והרהורים , תל-אביב , 1952 , עמ' 31 .

Bibliography:

- 'abu alhasan eali bin musî bin saeid al'andalsi: almaghrib fi hiliî almaghribi, haqaqah waealaq ealayh da. shawqi dayf , dar almaearif , altabeat althaalithat , almujaalad althaani.
- ankhil junthalith bialnathya : tarikh alfikrial'andilsi , tarjamat da. husayn munis , alqahirat , d . n, 1955.
- da. husayn muanasi: fajar al'andalus - dirasat fi tarikh al'andalus min alfath al'iislamii 'ilaya qiam aldawlat al'umawia (711- 756 m) , alsharikat alearabiat liltibaeat walnashr , alqahirat , 1959.
- d. rashad alshaami : tatawur wakhasayis allughat aleibriat alqadimat , alwasitat , walhadithat - maktabat saeid rafat , alqahirat , 1978.
- d. shaeban salam : al'athar alearabiu fi alshier aleibri{ aljuz' al'awwla} fi albuhr wal'awzan, alqahirati,1981.
- d. shaeban muhamad salam : 'athar albalaghat alearabiat fi alshier aleibrii - silsilat al'adab almuqaran - aljuz' althaani , alqahira.
- d. shaeban muhamad salam : alsuwar wal'afkar alshieriat alearabiat fi alshier aleibrii al'andilsi, alqahirat , du. n 1986.
- d. shawqi dayf : fi alnaqd al'adabii , dar almaearif , altabeat alsaadisat , 1981.
- d. eabd alrahman ealii alhajiyi : altaarikh al'andalusiu min alfath al'iislamii hataa suqut gharnatat , dar al'iislah bialqahirat , 1983.
- d. lutfi eabd albadie : al'iislam fi 'asbanya , maktabat alnahdat almisriat bialqahirat , 1958.
- d. muhamad ghunaymi hilal : alnamadhij al'iinsaniat fi aldirasat al'adabiati, dar nahdat misr liltabe walnashri, alqahirati.
- diwan bn shahid : jameuh wahaqaqah yaequb zaki , warajaeh du. mahmud eali mikiy , dar alkatib liltibaeat walnashr , alqahirati.
- salim shaeshue : aleasr aldhahabiu (safahat min altaeawun alyahudii alearabii fi al'andalus) , tal 'abib , 1979.
- shihab aldiyn 'ahmad bin eabd alwahaab alnnwyri : nihayat al'arab fi funun al'adab , tahqiq da. husayn nasaar , wamurajaeat da. eabd aleaziz al'ahwani , alhayyat almisriat aleamat lilkitab , alqahirat , 1983, aljuz' alraabie waleishruna.
- muhamad kurd ealiin : ghabir al'andalus wahadiruha , almatbaeat alrahmaniat bimisr , 1923.

- أ. م. البرمى : تولدوت הפיוט והשירה , ארץ ישראל , בבל , ספרד ושלוחות השירה הספרדית , מסדה , רמת – גן , 148 .
- א. אשתור : קורות היהודים בספרד המוסלמית , קרית – ספר , ירושלים.
- אברהם אבן – שושן : המלון העברי המרוכז, מהדורה מורחבת ומעודכנת , קרית – ספר , ירושלים , 1987.
- אברהם שטאל : שירת ישראל בספרד , הוצאת הקיבוץ המאוחד , משרד החינוך והתרבות , המחלקה לתרבות תורנית , 1974.
- אברהם שלמה הלקין : ספר העיונים והדיונים , תרגום עברי לספר אל מחאצרה ואל מדאכרה, לר' משה בן יעקב אבן עזרא , מקיצי נרדמים , ירושלים 1975.
- בנימין קלר : מחקרים והרהורים , תל- אביב , 1952.

- دוד ילין : תורת השירה העברית הספרדית , מהדורה שלישית , מאגנס , ירושלים , 1978.
- דיואן שמואל הנגיד (בן תהלים) : מתקן ע"י כתבי יד ודפוסים ראשונים , ע"י דב ירדן , ירושלים , 1966.
- דן פגיס : חידוש ומסורת בשירת החול העברית , ספרד ואיטליה , כתר , ירושלים , בע"מ 1976 .
- ח.ה. בן ששון : פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים , עם עובד .
- מרדכי וורמברנד ובצלאל ס. רות : עם ישראל תולדות 4000 שנה , מסדה.
- ניר שוחט : סיפורה של גולה - פרקים בתולדות יהדות בבל לדורותיה , משרד החנוך והתרבות , המרכז לשלוב מורשת המזרח , ירושלים , 1981.